

Talat Paşa'nın Anıları

Hazırlayan: Alpay Kabacalı

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

1-4.Baskı 1986-2007

164 Sayfa

Mehmet Talat Paşa

Mehmed Talat, 1874'te Edirne'de doğdu. Anılarında, Çingene asıllı olduğu yolundaki söylentileri cevaplandırırken, ailesi hakkında da bilgi vermektedir. Edirne Askeri Rüştiyesi'ni bitirince, on sekiz yaşında Edirne Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nde katiplikle hayata atıldı. Bu görevindeyken, Fransızca'sını ilerletmek amacıyla, bir yıl kadar Alliance İsrailite okulunda Türkçe öğretmenliği yaptı. II. Abdülhamid'in baskı yönetimine son vermeye yönelik çalışmalara katıldığı için tutuklandı, üç yıl kalebentliğe mahkum edildi. İki yıl sonra affa uğradı; 1898'de Selanik-Manastır arasında gezici posta memurluğuna atandı. Daha sonra Selanik Posta ve Telgraf Müdürlüğü katipliğine, 1903'te başkatipliğe getirildi. Bu sıralar da Selanik Hukuk Mektebi'ne yazıldı, ikinci sınıfa kadar okudu.

Talat Bey, 1906'da, sonradan İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Bu sıralarda bir Mason locasına da girdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güç kazanıp yaygınlaşması yolundaki çalışmalarını sürdürdüğünden Abdülhamid aleyhtarı faaliyette bulunduğu gerekçesiyle Anadolu'ya sürgün edilmesine karar verildi. Ancak, Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın araya girmesiyle bu cezadan kurtuldu.

1908'de ikinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Edirne mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na katıldı. Meclis'te Birinci Reis Vekilliği'ne getirildi. Artık, İttihat ve Terakki'nin önde gelen kişilerinden biriydi; giderek cemiyet ve fırka'nın (partinin) lideri olarak seçkinleşecekti. Nitekim, 1909 Temmuz'unda Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurduğu ikinci kabinede Dahiliye Nazırlığı'na (İçişleri Bakanlığı) getirildi. Ardından Said Halim Paşa kabinesine Posta ve Telgraf Nazırı olarak katıldı, Daha sonra Meclis'te İttihat ve Terakki Fırkası reisliğine seçildi. Çok geçmeden ikinci kez Dahiliye Nazırlığı'na atanacaktır.

Aralarında Enver ve Talat Beylerin de bulunduğu bir İttihatçı grubunun 1913 Ocak'ında giriştikleri baskın sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürüldü, Hükümetin istifası ve sadrazamlığa İttihatçıların önerdiği Mahmud Şevket Paşa'nın gelmesi sağlandı.

İttihat ve Terakki karşıtları da boş durmuyorlardı. Saraydaki bazı kişilerden de güç alarak 15 Haziran 1913'te düzenledikleri suikast ile Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'yı öldürdüler. Ancak, komplo bütünüyle başarıya ulaşamadı; tersine, sadrazamlığa İttihatçıların adayı Said Halim Paşa getirildi. Böylece İttihat ve Terakki'nin "Denetleme iktidarı" dönemi sona eriyor, "Tam iktidar" dönemi başlıyordu. Talat Bey, yeni kabinede Dahiliye Nazırı olarak görev aldı. Harbiye Nazırlığı'na da vezirlik verilerek "Paşa" rütbesine yükseltilen Enver Bey getirildi.

İçteki çeşitli karışıklıkların sürüp gittiği bir sırada, Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Savaşa girme konusu kabine içinde görüş ayrılıkları yaratmıştı. Önce seferberlik ilan edildi; kısa bir süre sonra

da Göben ve Breslau zırhlılarının Karadeniz'e açılmalarının ve Rusya kıyılarını bombardıman etmelerinin yarattığı oldubitti sonucu, Osmanlı Devleti savaşa katıldı.

Cephelerdeki yenilgiler sürer ve Arnavutluk, Filistin, Suriye gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı ülkeler bağımsızlıklarını elde etmek için Osmanlılar safında savaşmaktan kaçınırlarken, içte de önemli sorunlar baş gösterdi.

Bunların ilki, yiyecek sıkıntısı, başka bir deyişle "iaşe" sorunuydu. İttihat ve Terakki'nin, örgütün güçlü adamlarından Kara Kemal eliyle aldığı önlemler istenen sonucu vermediği gibi, pek çok yolsuzluk dedikodusuna da yol açıyordu. "İaşe" işinden sağlanan gelirle milli şirketler oluşturulması yolundaki çabalar da yeni söylentiler yaratıyordu. Öte yandan, "vagon ticareti" konusu, yani vagonla mal taşıma izni verilen kimselerin sağladığı büyük çıkarlar da kamuoyunda büyük yankılar buluyordu. Ordu Levazım Dairesi Reisi Hakkı Paşa'nın tutumu, bu konudaki söylenti, spekülasyon ve yolsuzlukları katmerlendiriyordu. Tam anlamıyla açığa çıkmamış olmakla birlikte, Enver Paşa'nın, İttihat ve Terakki'nin sivil kanadına güvenemediği için, İstanbul'da her an hükümeti görevinden uzaklaştırabilecek gizli bir vurucu güç oluşturduğu ve Hakkı Paşa'nın bu güç içerisinde kilit adam rolü üstlendiği anlaşılmaktadır. Kısaca, Enver Paşa'nın yakın koruması altındaki Hakkı Paşa'ya kimse dokunamıyordu.

İttihat ve Terakki içinde Enver ve Cemal Paşalarla Talat Paşa'nın birbiriyle çekişmesi ve sivil-asker ayrımı, Talat Paşa'nın örgüte tam anlamıyla egemen olmasına karşın, zaman zaman sorunlar yaratmıştır. Hakkı Paşa konusu, bunun somut örneklerindedir. Ancak, Talat Paşa da savaş yılları için de boş durmamış, kendisine bağlı sivil örgütlenmeleri gerçekleştirmek amacıyla, "iaşeci" Kara Kemal'in önderliğinde esnaf derneklerine el atmıştır, Bunların başkan ve yöneticilerinin gerektiğinde kendilerinden yararlanılacak birer sivil İttihat ve Terakki militanı olarak yetiştirilmesi yolunda epeyce çaba harcanmıştır.

Said Halim Paşa ile İttihat ve Terakki arasında baş gösteren görüş ayrılıkları, sonunda sadrazamın istifasına yol açtı. Bunun üzerine Talat Bey, 4 Şubat 1917'de vezir (paşa) rütbesiyle sadrazamlığa atandı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda yalnızca padişaha değil, tabanı olan bir örgüte dayanan ilk sadrazam oluyordu.

Bu hava içinde padişah V Mehmed Reşad öldü, yerine Vahideddin geçti. Talat Paşa yeni padişaha istifasını sundu ve 8 Temmuz 1918' de ikinci kez sadrazamlığa atandı.

Çok geçmeden, Almanya'nın silahları bıraktığının anlaşılması üzerine, savaş sona erdi ve 30 Ekim 1918'de Mondros Bırakışması imzalandı. Bu, İttihatçıların da yenilgisi demektir. ... Talat Paşa istifasını verdi. Sadrazamlığa 14 Ekim 1918'de Ahmed İzzet Paşa atandı.

1 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki son kongresini toplayarak Teceddüd Fırkası adını aldı ve bütün mal varlığını bu yeni partiye aktardı. Aynı gece, Talat, Enver ve Cemal Paşalarla İttihatçıların ileri gelenlerinden Beyrut Valisi Azmi, eski polis müdürü Bedri, Doktor Nazım, Doktor Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler bir Alman gemisine binerek Türkiye'den ayrıldılar.

Odesa üzerinden Berlin'e giden üç İttihat ve Terakki önderinin yolları çok geçmeden ayrıldı. Bu günlerde Divaniye mebusu Fuad Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a verilen bir önerge,

Meclis'in Beşinci Şubesi'nde görüşüldü. Önergede Said Halim ve Talat Paşalarla onların kabinelerinde görev alan kişilerin, Osmanlı Devleti'ni sebepsiz ve zamansız savaşa sokmak başta olmak üzere, savaş sırasındaki, bazı olay ve gelişmelerden dolayı Divan-ı Ali'de (Yüce Divan'da) yargılanmaları isteniyordu. Daha sonra bu kişiler Divan-ı Harb-i Örfi'de (Savaş Divanı, Sıkıyönetim Mahkemesi) yargılandılar, bazıları mahkum edildi.

15 Mart 1921'de Sogoman Teyleyan adlı bir Ermeni genci tarafından vurularak öldürüldü.

ARKA KAPAK

Baş aktörlerinin gözünden yakın tarihimizin en çalkantılı yılları: İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'le iktidara yürüyüşe başlamış; Talat Paşa, Enver ve Cemal Paşalarla birlikte devletin kaderini belirleyecek konumlara yükselmiştir...

Ardından büyük kırılma noktaları gelir: Almanlarla ittifak ... Yavuz ve Midilli olayıyla Birinci Dünya Savaşı'na giriş ... Farklı cephelerde yaşanan yenilgiler...

Talat Paşa anılarını, Mondros Mütarekesi'nin ardından yerleştiği Berlin'de, hem iktidarda yaptıklarını anlatmak için, hem de ona yöneltilen suçlamalara karşı kaleme almıştı.

Talat Paşa'nın bu sıcak yıllara dair anıları, Nisan 1919'da İstanbul'da gıyabında görülen savaş suçları davasında avukatının yaptığı savunmayla biter.

Paşa'nın, İngiliz Gizli İstihbarat Servisi çalışanlarından Aubrey Herbert'le, ölümünden bir buçuk ay önce yaptığı uzun söyleşi de, anıları bütünlemesi için kitabın ekinde yer alıyor.

Meşrutiyetin İlanı

Yunanlılar, ... Patrikhane'nin elde ettiği imtiyazlar ve askeri hizmetten bağımsızlıkları sayesinde manevi bir bağımsızlık da kazanmışlardı. Büyük ölçüde rakipsiz olarak ticaret yapabiliyor ve böylelikle de büyük servetler sağlayabiliyorlardı. Bulgarlarla Ermeniler bir Avrupa müdahalesiyle kendi bağımsızlıklarını sağlamak için Abdülhamid'in keyfi yönetimini öne sürüyorlardı. Kürtlerle Arnavutlar ise, sarayın korumasına sığınmışlar; hükümet yüküne katılmaksızın büyük çıkarlar elde ediyorlardı.

Araplara gelince, bunlar, kendi çıkarlarını içlerinden Hıristiyan ve Müslüman olanların büyük mevkilere geçmelerinde ve birçok özel imtiyaz elde etmelerinde görüyorlardı. Böylelikle çıkar sağlamaya çalışan Arnavut, Kürt ve Araplar da yukarıda sözünü ettiğim zümredendi. Hıristiyan halkın sefaleti, Müslümanlarınkinden farksızdı.

Jön Türk Hareketi

Jön Türk hareketi, ülkeye eşitlik, özgürlük ve adalet getirmek amacıyla ortaya atılmıştı. ... Fakat ihtilali izleyen olaylar, ne yazık ki, bambaşka bir görünüm gösterdi. Yunanlılar, İttihat ve Terakki'nin asıl amaçlarının gerçekleşmemesi için bu birliğe şiddetle karşı çıktılar; özgürlük ve eşitlik, onların amaç ve çıkarlarına aykırıydı. Eşitlik demek, bütün yurtseverlerin çıkarda ve çalışmada eşitliği demektir.

Fakat Meclis'te genel askeri hizmete şiddetle karşı çıkanlar, Yunanlılar olmuştu. Doğaldır ki eşitlik ile özel imtiyazların bir araya gelmesi imkansızdı. Osmanlılık fikri ise Helenizm için bir tehlikeydi.

İlk Ermeni ve Bulgar Hareketleri

Ermenilerle Bulgarlar ... Kanun-ı Esasi'nin verdiği özgürlük sayesinde, ... büyük bir hızla ve pek açık bir şekilde milli varlıkları için çalışıyorlardı. Jön Türklere karşı tamamıyla Kanun-ı Esasi'yle bağlı ve birleşmeden yana bir tavır takınıyor; Avrupa'ya karşı ise eski ve yeni hükümetten şikayet ediyor ve Türk vahşetinin süregeldiğini ispata uğraşıyorlar; iddialarının kanıtlarını siyasi komiteler aracılığıyla elde etmeye çalışıyorlardı. Adana olayları, Rumeli'deki taşkınlık ve cinayetler yalnızca onların eseridir; bunlar sonradan Müslüman halka mal edilmiştir.

Adana olayları hakkındaki soruşturma belgelerini dikkatle inceledim. Olayların Ermeniler tarafından kışkırtılmış olduğu, soruşturma komisyonu üyesi olan Ermenilerin tanıklığı ile de doğrulanıyordu. ... Kışkırtılmış olan halkın zalimce cinayetler işlediği ortaya çıkıyordu. Adana olayları 31 Mart'ta ve irtica günlerinde yer almıştı. İzlenen amacın, halk kitlelerinin bağınazlığını kışkırtarak kıyımaya yol açmak yoluyla Avrupa'nın dikkatlerini üstlerine çekmek ve Kilikya'da bağımsız bir Ermeni birliği kurmak olduğunda şüphe yoktu. ... Mahkeme, müftüyü ve suç ortaklarını idama mahkum etti.

Türkiye'den Koparılan Topraklar

Bulgaristan, 1908 yılında, İstanbul'daki maslahatgüzarı Bay Eşşof'un bir ziyafete davet edilmediği bahanesini ileri sürerek Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'a ilhak ve krallığı ilan ederken, öte yandan da Avusturya ortada hiçbir sebep olmaksızın Bosna-Hersek'i ilhak etti.

1906 yılında Fas hakkındaki anlaşmadan sonra İtalya, hiçbir sebep olmaksızın Trablus'a saldırdı. ... Türkiye bu gasp ve oldubittileri protesto amacıyla İtalya'ya karşı savaşa başlamak zorunda kaldı. Bir amacı da, başka devletlerin iştahlarını kapamak ve yeni "oldubitti"lere engel almaktı. ... Savaşın uzun sürmesi yüzünden ve fırka ihtilafları (parti anlaşmazlıkları) dolayısıyla içerde baş gösteren kargaşalıklardan yararlanmak amacıyla bize karşı Balkan İttihadı (birliği) oluştu.

Balkan Savaşı Faciası

Üç İtilaf devleti, bu birleşmeyi kendi amaçlarına uygun gördüler ve Üçlü İttifak karşısında bir kuvvet oluşturmayı umdular. ... Türkiye'nin savaşı kazanacağını umuyorlardı. Avusturya, yenilmiş ve savaştan zayıf düşmüş Balkan devletlerinin ve özellikle Sırbistan'ın kendi isteklerine bağımlı olacağını ve kendisinin de Arnavutluk sorununda özel ve büyük bir rol oynayabileceğini umuyordu.

O sırada iktidarda bulunan Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi, Avrupa'nın bu savaşa izin vermeyeceği kanısıyla olacak, eğitim amacıyla silah altına çağırılmış olan kıtaları, yani aşağı yukarı 100 bin kişiyi terhis etmişti. Ancak, savaş çıkınca ordu tuhaf bir durumda kaldı. Bir yandan kıtalar terhis edilirken öte yandan yeni kıtalar silah altına alınıyor ve kadrolar değişmiş olduğundan ne subaylar askerleri ne de askerler subayları tanıyordu.

Arnavutluk'un ve Makedonya'nın büyük bir kısmında Türklerin çoğunluğu oluşturduğu göz önüne alınmadan, 1913 yılında Londra Konferansı, kıyıcı bir operatör gibi ameliyatlara girişti.

Genel savaşı Balkan Savaşı doğurmuştu. ... Ortadan kalkan Avrupa dengesi daha yıllarca kurulamayacak ve bir sürü iktisadi ve siyasi olaylarla karşılaşacaktı.

Balkan Savaşı'nda zayıf düşmüş olan Türkiye'nin artık hiçbir hakkı kalmamıştı. "Kuvvet hakka üstündür" sözü, Türkiye'ye bütün kaplamıyla (şümülüyle) ve açıkça uygulanıyordu.

İkinci Balkan Savaşı patlayıp da Türkiye'nin kültürel-İslami eserleri ile dolu ikinci başkenti Edirne ve çevresi işgal edildiği zaman, her taraftan itirazlar yükseldi. Bu sıralarda devletlerden hiçbiri, Türkiye'den bir çıkar beklemiyordu; bunlardan her biri, Balkan devletlerini kendi tarafına kazanmaya çalışıyordu.

Sir Edward Grey, elçimizi "Edirne'ye gittiğiniz takdirde İstanbul'u da kaybedersiniz" diye tehdit etti. ... Edirne'nin yeniden ele geçirilmesi, manen ezilmiş olan milletin maneviyatını yükseltti. Çalışma ve yaşama umudu yine canlandı.

Rusların Türkiye'yi Zayıflatma Siyaseti

Rusya, Türkiye'yi küçültmek için Rumeli'de buyruklarını yerine getirmeye hazır sandığı Bulgaristan ve Anadolu'da kurmak istediği bağımsız Ermenistan sayesinde Türkiye'yi çember içine almak ve böylelikle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla ilişkisini de büsbütün kesmek istiyordu. ... Ermeniler Rusların bu planlarını öğrenin öğrenmez, hiç sevmedikleri ve Kafkasya'da zulümlerine uğradıkları Rusya'ya eğilim duydular. Türkiye'den özerklik kazanılabilecek zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu sandılar. ... Nubar Paşa'nın başkanlığı altında bir heyet kurdular.

Rus hükümeti, öteki devletlerin prensip itibarıyla onayını da aldıktan sonra, İstanbul'daki elçisi Bay Giers aracılığıyla 1914 yılında Babıali'ye bir teklifte bulundu. Bu teklif şu noktaları içeriyordu: Altı vilayetin birleştirilmesi, bir yönetim makamı kurulması, Müslüman ve Hristiyanların aynı oranda silah altına çağırılması: memur ve özellikle polislerin atanmasında aynı oranın göz önüne alınması, bu vilayetin bir genel vali tarafından yönetilmesi.

Boşa Giden Çabalar

Bundan sonra Ermenileri inandırmaya çalıştığımız bir dönem geldi; yabancı müdahalelerden vazgeçilerek düzeltimin birlikte yapılması teklifinde bulduk. Fakat, durumu değiştirmeye artık imkan olmadığı; Ermeni milletinin verilen sözlere artık güveninin kalmadığı ve bu bakımdan tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık.

Bu sırada, Avusturya veliahdı öldürüldü. 1914 yılının 22 Haziran'ında siyasi ufuk, kara ve tehlikeli bulutlarla kaplanmıştı.

Almanya ile İttifak Nasıl Hazırlandı?

Türkiye, iç yönetimini örgütlemek, ticaret ve sanayiini geliştirip korumak, demiryollarını genişletmek, kısaca yaşayabilmek ve varlığını koruyabilmek için öteden beri, devlet gruplarından birine katılmak üzere bir imkan aramıştı. Fakat devletlerden hiçbiri buna razı olduğunu bildirmemişti.

Sadrızam Said Halim Paşa bir gün, Enver Paşa'yı, Halil Bey'i ve beni yanına çağırdı. Bizim görüşlerimizi sordu. Hepimiz şu kanıdaydık ki, varlığını koruyabilmesi için Türkiye'nin böyle bir

Avrupa devleti ile antlaşma yapması gerekiyordu ve Türkiye ancak bilim, sanat, sanayi ve ticaret bakımından bu derece ilerlemiş bir devletin yardımıyla kendi varlığını ve gelişmesini sağlayabilirdi.

Biz hemen, bu teklifin bir savaş tehlikesinden doğmuş olduğunu anladık. Bir devletin zayıf Türkiye'yi kendi bağlaşıkları arasına almak istemesi için bu derece önemli bir sebebin var olması gerekeceğini de tabii buluyorduk. Fakat bizim düşüncemiz bir genel savaşın çıkmayacağı ve bizim de, bir kere bu anlaşmaya girmekle, artık devletimizi her türlü tehlikeden korumuş olacağımız yolundaydı.

Antlaşma, sonunda belirli bir şekil aldı ve sadrazam ile von Wangenheim tarafından imzalandı. Aynı şekilde Avusturya elçisiyle de bir anlaşma yapılarak imza edildi. Bundan kabinedeki önemli kişilere de haber verildi. Az sonra Almanya ile Rusya arasında savaş patladı. Antlaşmaya göre, hemen savaşa girmemiz gerekiyordu. Sadrazam hemen savaşa girmek niyetinde olmadığı için her iki elçiyi de oyalyordu. ... Sadrazam ise her iki müttefik elçinin de, bizim hemen savaşa girmemizde ısrar etmediklerini, ancak bizim antlaşmaya sadık kalmamış olduğumuzu bildirmeleri ve bu bildirimleriyle onların da bize karşı hiçbir yükümlülüklerinin kalmamış olduğunu anlaşıldığını bildirdi.

Enver Paşa, gülererek yeni bir çocuğumuzun dünyaya gelmiş olduğunu, yani "Göben" in o anda Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmiş bulunduğunu söyledi. ... O ana kadar hiçbirimizin "Göben" in geleceğine ilişkin bir bilgisi yoktu. Eski Amerikan elçisi Morgenthau, eserinde "Göben" in gelişinin önceden belirlenmiş olduğunu, bunu Wangenheim' in kendisine bir siyasi başarı olarak anlattığını yazıyor; bu kesinlikle doğru değildir.

Morgenthau kitabında benden de söz ederek, ne Türk ne de Müslüman olduğumu öne sürüyor. ... Din ve milliyet meseleleri yalnızca inanış ve anlaşma meseleleridir.

Babam, Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'a bırakılan Karacalı Ali ilçesinin Çepleci köyünde doğmuştur. Edirne ilinde bu ilçe halkına "Dağlı" denmektedir. Bunlar bir zamanlar Anadolu'dan göç etmiş olan, eski ve halis Türk ailelerine mensupturlar. Bunlarla Pomaklar arasında hiçbir ilişki yoktur. Pomaklar, Rodop Dağları'nın ötesinde otururlar ve Bulgarca konuşurlar. ... Annem aslen Kayserilidir.

Breslau ve Göben Olayının İçyüzü

Sadrazam ve bazı nazırlar, "Göben" ve "Breslau" un tarafsızlık kuralları uyarınca ya kırk sekiz saat içinde Çanakkale Boğazı'ndan çıkmaları ya da silah ve toplarını teslim etmeleri gerektiğine inanıyorlardı. ... Wangenheim'a karşı kullanılacak dil ve Türkiye'yi hemen savaşa sokmamak için başvurulması gereken araç ve çözüm yolları hakkında bir karara varıldı. ... O anda Halil Bey' in aklına gemileri satın almak geldi ve Wangenheim'a bunu önerdi. Bazı tereddütlerden sonra Wangenheim bu öneriyi kabul etti. Gemilerin satışı yalnızca bir gösteriş değil, gerçektir.

Sofya'ya varışımızda Radislavov'u Türkiye ile ittifaka eğilimli bulduk. Genadiev' in aracılığıyla elçilikte görüşmelere başlandı ve böylelikle herhangi bir saldırı karşısında birlikte savunmaya geçilmesini sağlamak üzere kaleme alınan antlaşma metni, padişah tarafından onaylanma hakkı saklı kalmak şartıyla, tarafımızdan imza edildi. Bulgaristan'ın savaşa katılmak istediği

böylelikle kesinleşmişti. Radislavov yalnızca vakit kazanmak ve Rusya yanlılarına karşı kamuoyunu kendi yanına çekmek istiyordu.

Savaşa Giriş Öncesinde

Elçi Radev, Romanyalılarından, Bulgaristan'ın savaşa katılması durumunda Romanyalıların Bulgaristan'a saldırmayacaklarına ilişkin yazılı bir güvence istiyordu. ... Bratianu ile yaptığımız görüşmeler sonucunda Romanya'nın savaşın sonuna kadar tarafsızlığını korumaya kesin kararlı olduğuna inandık

Yunanlılarla anlaşma imkanı olmadı. ... Said Halim Paşa'ya kesin bir karar almasını önerdim. Sadrazam şaka ederek, benim fazla savaşçı olduğumu söyledi. Ben asla savaşçı değildim; fakat davranışlarımızın müttefiklerimize karşı dürüst olmadığı, İtilaf Devletlerine karşı ise taraflı gözüktüğü kanısındaydım. ... Arife günü, Karadeniz Donanması ile Amiral Souchon arasında bir muharebe olduğu ve Göben'in Rus sahillerini bombardıman ettiği haberini aldık.

Daha önceden bu olayı hiçbirimiz bilmiyorduk. Fakat herkes gibi ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna inanıyordum. ... Ben Enver Paşa'ya epeyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığına yeminle güvence verdi. Bu olay da savaşı artık bir oldubitti haline getirmişti. Sadrazam istifasını verdi. Bu durumu daha aylarca uzatacağına inanıyordu. Ancak kesin karar verme zamanı artık gelmişti.

Sadrazam bir karar vermek zorunda kaldı ve sonunda savaş durumuna geçmemizi tercih etti.

Türkiye Savaşa Nasıl Girdi?

Bütün düşünceler, Almanya'nın yenilmeyeceği ihtimaline göre yürütülmüştü. ... Hiç kimse savaşa girildiğinden dolayı pişmanlık duymuyordu. Padişah, veliaht (Vahideddin), Ayan ve Mebus'an Meclisleri, subaylar, halk ve memurlar ülkenin kurtarılmış olduğuna inanmaktaydılar. Ancak savaşın dört yıl süreceğine ihtimal verilmemişti. Savaşın birinci ve ikinci yıllarında halk, bütün yük ve külfetleri memnunlukla taşıdı; malını ve canını severek verdi.

Yenilgiler Başlayınca

Savaşın üçüncü ve dördüncü yıllarında istek ve heyecan azalmaya haşladı. Avrupa cephelerindeki sürekli bozgunlarla ordularımızın Filistin, Erzurum ve Bağdat'tan çekilişleri, o yer halkının Anadolu'ya kaçıışı, tarımda çalışanların azalması yüzünden gıda maddelerinde baş gösteren kıtlık ve nihayet kıtalarda ve cephe gerisindeki bazı subaylar tarafından yapıldığı söylenen suiistimaller, halk arasında gittikçe hoşnutsuzluk uyanmasına yol açtı.

Cephelerdeki subay kayıpları gerideki kıtalardan alınan subaylarla doldurulmaya çalışılıyor ve açılan bu yerlere de eskiden emekliye sevk edilen subaylar getiriliyordu. ... Geleceği ve iyi niyeti olmayan bu subaylar en ağır suiistimalleri yapıyor ve pek çokları da ceza görmüyordu.

Kumandanlar ve özellikle Levazım Amiri İsmail Hakkı Paşa hakkında Enver Paşa'ya sık sık şikayetler iletiliyordu. Enver Paşa, ... İsmail Hakkı Paşa olmaksızın ordunun yedirilip içirilemeyeceğini, dolayısıyla savaşa devam etmenin imkansızlaşacağını söylüyordu.

Büyük ısrarlardan sonra Alman ordu idaresi bazı taşıma malzemesi ve vagon teslim etti. Ancak bu vagonların bir kısmının kendi ihtiyaçlarına ayrılması şart koşulmuştu.

Vagon Ticareti Meselesinin İçyüzü

Gerek duydukları maddeleri satın almak üzere, Almanya ve Avusturya bir satın alma şirketi kurmuşlardı.

Almanya'nın verdiği taşıma araçlarına karşın, demiryolları ordunun ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin taşınmasına yetmiyordu ve tüccarlara da hiç vagon tahsis edilmiyordu. ... Satın alma şirketi böylelikle, ülkede tek alıcı durumuna girmişti ve her malı istediği fiyata satın alabiliyor ve ülke piyasalarına girebiliyordu. Ülkede milli banka ve zirai kredi kurumları bulunmadığından, hükümet bu biçimdeki satın almaya engel olacak güçte değildi.

Aynı zamanda aracılık ve imtiyazlar da başladı. Vagonlar satın alınıyor ve satılıyor.

Tüccarlar değil, ticaretle hiç ilişkisi olmayan kimseler para kazanıyordu. Bu tedbir de bir sonuç vermeyince, yalnız demiryolu idaresine satın alma hakkı tanındı. Böylelikle hem Almanya'yla rekabet edilebilecek, hem de kazancın bir iki kişiye kalmayıp bütün ülkeye yaygınlaşabilmesi için iç ticaret koruma altına alınmış olacaktı.

İsmail Hakkı Paşa bir yandan aşırı gayretkeşliği ile halkı eziyor, öte yandan da koruduğu kimseleri ihsanlara boğuyordu.

Her savaşta, Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor; vatandaşlar ise insanca kayıp verdikten başka yoksulluğa da düşüyorlardı. Bu bakımdan vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek gerekli görüldü.

İttihat ve Terakki'nin Temizliği

Suiistimaller karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti her zaman temiz kalmıştır. ... Cemiyet daima saflığını korumuş ve maddi çıkarılardan uzak kalmıştır. ... Bu partide aşırı vatansever, sinirli, tecrübesiz ve inatçı kişiler bulunabilirler ve bu gibi unsurlar parti için bir tehlike oluşturabilir, Ancak cemiyeti hırsızlık ve şerefsizlikle suçlamak en büyük cinayettir.

Üyelerinden yalnız iki ya da en fazla üçü, halkın duygularını incitecek hareketlerde bulunmuş ve böylelikle gerek kendilerine ve bütün yoksunluklara sabırla katlanan arkadaşlarına, gerek ülkede biricik örgütlü siyasi birlik olan cemiyete karşı, adeta bir cinayet işlemişlerdir. ... Burada yalnızca bu üç kişinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi gidişi üzerinde hemen hemen hiçbir etkisi olmadığını şimdiden belirtmek isterim. Her üçü de değerli niteliklere sahipti.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Örgütü

Meclis-i Umumi'de Merkez-i Umumi üyeleri hakkında yapılan eleştiriler ancak ahlaki (manevi) değer taşır; bu bakımdan yalnız eleştirmek değil, aynı zamanda paylamak da gerekir. Bu sebeple Merkez-i Umumi üyeleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri aracılığıyla Ermeni ve Rumların göç ettirilmesine (tehcir) katılmış olmak ve bu konuda buyruklar vermek iddiasıyla İstanbul'da tutuklanmışlardır.

Hükümet, yabancı eller aracılığıyla kendi karşıtlarından intikam almış olmak gibi bir lekeden kurtulamayacağı gibi, işlerin gelişmesinden hoşnut olduğu da kesindir.

Merkez-i Umumi üyeleri hakkında ileri sürülen cinayetlerden biri, üyelere herhangi birinin bu mesele hakkında valilerle yazılı olarak ilişki kurduğu iddiasıdır. Fakat biz daha ileri giderek, üyelere bazılarının kıyım gerçekten katılmış olduğunu kabul edelim. Bu takdirde, bu üyelerin kişisel olarak işlemiş olduğu bir cinayetten dolayı, bu çeşit cinai fikir ve eylemleri reddedeceğine kuşku olmayan başka bir üye nasıl sorumlu tutulabilir? İttihat ve Terakki Cemiyeti silahlı bir kuvvet midir, üyeleri üzerinde yaptırım ve infaz gücünü taşımakta mıdır? Suçlar ve bunlara karşılık olan cezalar, Ceza Kanunu'nda yazılıdır. Herkes bizzat işlediği suçtan dolayı sorumludur. Kimin müşterek fail sayılacağı hakkında da Ceza Kanunu'nda açık hükümler vardır. Ceza Kanunu'na göre kendisinin düşünüp hazırladığı bir suç başkasına gördüren kimse de manevi faildir.

Sadrazam Küçük Said Paşa

Hakkı Paşa kabinesinde fırka (İttihat ve Terakki) üyesi olarak yalnız Cavid Bey, Hayri Bey ve ben bulunuyorduk. İtalyan Harbi başlamadan önce Cavid Bey ve ben kabineden çekilmiştik. Hakkı Paşa'nın istifasından sonra iktidara yine Küçük Said Paşa geçti. Bunun da çekilmesinden sonra, Gazi Muhtar Paşa başkanlığı altında, Kamil Paşa ve Cemaleddin Molla'nın da içinde oldukları Abdülhamid'vari bir hükümet kuruldu. Balkan Savaşı, savaşın kaybedilmesi ve Londra Konferansı hep bu "Büyük Kabine" zamanında olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti o zamana kadar bağımsız bir kabine kurmaya cesaret edememiş ve yalnızca çeşitli kabineleri desteklemiştir.

Kamil Paşa' dan sonra gelen Mahmut Şevket Paşa da hükümetin yönetiminde tamamıyla bağımsızdı ve fırkanın karşı çıkmalarına rağmen Gündere Antlaşması'yla Edirne'yi Bulgaristan'a bırakmıştı. İttihat ve Terakki Fırkası ancak Said Halim Paşa kabinesiyle birlikte üzerine bir sorumluluk almış oluyordu.

Kanun-ı Esasi'ye göre nazırları ancak Divan-ı Ali (Yüce Divan) yargılayabilir. ... Bütün hayatını Tophane fabrikasında top ve tüfek imaliyle geçirmiş bir generalin, bir binbaşının ve iki yüzbaşının bu olayları kavramasına ve bu konuda karar vermesine imkan yoktur.

Ermeni Meselesinin Tarihi

Ermeniler, 1878 Rus Savaşı'ndan beri, Anadolu'nun doğu illerinde özerklik elde etmeyi umuyorlardı. ... Nüfus miktarı göz önüne alınmaksızın Bulgar Prensiği'nin ve Doğu Rumeli'nin kurulması, doğu illerinde azınlıkta bulunan Ermenilerde umut uyandırmıştı. Ermeniler, Berlin Antlaşması'yla doğu illerinde düzeltim yapılmasını sağlamışlardı. Bu umutlarla güçlenmiş olan Ermeniler, doğu illerinde, Kafkasya'da, İstanbul'da, Cenevre ve Mısır'da örgüt kurmuş; Türk ve Kürt zulümleri hakkındaki yalanlarını yaymak üzere propaganda organları oluşturmuşlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, ... Ermenilere cemiyetin örgütü henüz zayıf olan İstanbul ve Selanik merkezleriyle birlikte hareket etmelerini ve hiç kimseye zarar vermeden oralarda geceleyin birer bomba atılmasını tavsiye etmişti. Ermeniler böyle bir girişime kalkışmalarının kendileri için ne İstanbul'da ne de Selanik'te mümkün olduğunu söyleyerek, bütün bu teklifleri ilke olarak reddettiler.

Jön Türkler, meşrutiyetin ilanında Ermeni vatandaşlarına karşı en büyük içtenlikle hareket etmiş ve geleceğe tam bir güvenle baktıklarını göstermişlerdir. Fakat Taşnak ve Hınçak Komiteleri 1908-1918 yıllarında Türkiye içindeki ihtilalci çalışmalarını genişletmek ve halkı silahlandırmak için en büyük çabayı harcadılar.

Osmanlı İmparatorluğu Türkler, Araplar, Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Sırlar vb. gibi çeşitli kavimlerden oluştuğundan, Ermeni programına göre siyasi bir özerkliğin kabulü, öteki milliyetlere de aynı şekilde bir örgüt kurma hakkını verecektir. Bu ise yalnız ülkedeki birliği bozmakla kalmaz, belki altı yüz yıldan beri imparatorluğun üzerine kurulmuş olduğu temelleri yıkarak, imparatorluğu çöküşe doğru götürebilir.

Jön Türkler programlarına, özel bir yönetim kurulması, yetkilerin genişletilmesi ve yükümlülüklerin dağıtılmasını da almış olduklarından, Ermenileri kendi programlarını kabule ikna etmeye çalıştılsa da, onlar buna asla yanaşmadılar. ... Her iki taraf da program ve amaç yönünden bir anlaşmanın mümkün olmadığına inanmakla birlikte, karşılıklı olarak birbirlerine güvendiler ve aradaki görüş ayrılıklarına rağmen, ilerde belki her şeye karşın anlaşma umuduyla iyi ilişkilerde bulundular.

Ermeniler Düşmanlarımıza Nasıl Alet Oldular?

Babialı, ... bir müdahale teklifi gelmeden önce kendi girişimiyle ve Avrupalı uzmanlar aracılığıyla, sözü geçen illerde düzeltimler yapılaya karar verdi. Hariciye Nezareti bu niyetini İngiliz hükümetine, Londra elçisi Tefvik Paşa aracılığıyla bildirdi ve yeteri kadar uzman gönderilmesini rica etti.

Böylelikle İngilizlere tanınan bu ayrıcalıktan siyasi bir amaç güdüyor; Kıbrıs Anlaşması hükümleri de pekiştirilmek isteniyordu. ... Rusya'nın çekinmesi üzerine, başlangıçta İngilizler tarafından kabul edilmiş olan bu teklif, sonradan reddedildi. Bu çekiliş birçok umudu söndürdü. Artık bütün amacın "ıslahat" olmayıp, bu yerlerin Rus nüfuzuna bırakılması olduğu çok açıktı.

Hınçak Komitesi'nin Köstence'de 17 Eylül 1913'te düzenlenen kongresinin tutanağı:
"Dört beş yıllık bir dönem içinde Osmanlı meşrutiyetinin vaatlerinden bir tanesini bile tutmadığı ve devletçe çıkarılan kanunların hedeflerinin bütün siyasi örgütlerin, özellikle solların ve radikallerin ezilmesi olduğu ve yönetimdeki yeni düzenleme ve örgütlenmenin çeşitli milliyetleri yok etmeye yönelik bulunduğu anlaşıldı. ... Hükümete gelince, elde tuttuğu egemen bir sınıf tarafından (Ermenilerin yok edilmesi için) kabul ettirilmiş olan bir siyaseti kışkırtmakta ve merhametsizce izlemektir. Görülüyor ki, Ermeni milleti bu siyaset ve hep kendine karşı kullanılan bu kuvvetler yüzünden yok olma aşamasına gelmiştir.

Hınçakyan örgütünün 7. Temsilciler Meclisi Genel Kurulu'nda bir tek karşı oyla, insani ve milli hakların elde edilmesi için artık yasal araçların kullanılmaması gerektiğine, gelecekte yasadışı yollara yönelmenin ve yeni siyasi ve iktisadi şartlar elde edinceye kadar örgüt savaşımına daha büyük bir hız verilmesinin, uygun olacağına karar verilmiştir."

Bağımsız Ermenistan kurulmaksızın, Ermenistan halkının güven içinde yaşayıp gelişemeyeceğine ve Ermeni milletin milli varlığını iç ve dış saldırılara karşı koruyamayacağına kesinlikle inanmaktadır.

Ermeniler bütün ülkeye yerleştiler. Kürtlerle komşu oldukları bölgeler sayılmazsa, her tarafta kendilerine iyi davranıldı. Bu bölgelerde hükümet, düzeni sağlayamadığından, Türk ve Kürt köylerinde durum, Ermenilerinkinden farksızdı.

Ermenilerin Göç Ettirilmesi

Bunun üzerine genel karargahta "Ermenilerin göç ettirilmesi.. (tehciri)" hakkında bir kanun hazırlanarak, nazırlar kuruluna sunuldu. Ben bu kanunun tamamıyla uygulanmasına karşıydım. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konulmuştu. Göçün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar elde edileceğini biliyordum. Dolayısıyla, geleceği düşünerek, bu kanunun uygulanılmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini geciktirmeyi de başardım.

Ordu, göç ettirme kanununun uygulanmasında yeniden ısrar etti. Ben yine karşı çıktım. ... Rusların bu savaşta Ermenilerin yanı başında bulunması yüzünden çıkacak olan düzensizliklerin bize karşı kötüye kullanılacağını önceden biliyordum.

Bu görüşmeler sırasında meslektaşlarımdan bazıları beni duygusuzluk ve vatana bağlı olmamakla suçlayacak kadar ileri gitti.

Bu kanun ordu ve kolordu komutanlarına, isyan eden halkı tek tek ya da topluca başka bölgelere gönderme yetkisini veriyordu. ... Göç uygulamasına önce Erzurum'da başlandı. Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dahiliye Nezareti'ne, Ermenilerin gönderilmeleri sırasında Kürtlerin saldırısına uğradıklarını bildirdi.

İsyan hareketleri önce Zeytun'da başlamıştır. Seferberliğin ilanından sonra Ermeniler açıkça isyana başlamış, vergilerini ödemekten kaçınmış ve asker toplanması konusunda verilen emirlere karşı çıkmışlardır.

Kırmuş'ta çıkan isyan, 6-19 Ağustos 1915'te Urfa'ya sıçramıştır.

Amerikan misyonerleri, sözcüleri misyoner Leslie, bayrak ve giyim eşyası vererek yardımda bulunmuştur. ... Adı geçen misyoner sonradan zehir içerek intihar etmiştir.

Trabzon ve Erzurum illeriyle sınırdaş olan Karahisar sancağı, Sivas ili Ermeni hareketleri için önemli bir üs rolü oynuyordu. ... 2-15 Haziran 1915'te Ermeni mahallesinde silah araştırmaları yapan polisler öldürüldü.

Yozgat'ın Kumkuyu köyünden üç yüz kadarlık bir başka haydut çetesi, çevredeki Müslüman köylerini yakmışlar ve 15 Eylül 1915'te asker, jandarma ve polis kitalarımıza saldırmışlardır.

Ülkedeki genel isyan üzerine ordu göç ettirme (tehcir) uygulamasını her yerde başlatmıştır. ... Türk askerleri ve halkı Ermenilerin Türk nüfusunu ortadan kaldırmak niyetinde bulunduğu ve Türk devletinin bağımsızlığına son vermek için Ruslarla birleşmiş olduğuna inanıyorlardı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde sevkıyatın başlatılması, İstanbul'daki Ermeniler arasında ve özellikle komitelerde büyük heyecan yarattı. Ermeni komitelerinin yönetim merkezi, yani dış örgütün beyni İstanbul'da bulunuyordu. Bu şehir aynı zamanda bütün askeri hareketlerin de

merkeziydi, Dolayısıyla genel karargah, Boğazların savunmasını örgütlemek üzere buyruğu altında olan polis müdürlüğüne, komite işleriyle uğraşan herkesi tutuklayıp sıkıyönetim bölgesi dışına götürme emri vermiştir. ... Hepsi bir gecede tutuklanarak Konya'ya gönderildi. Sonradan gönderilen soruşturma komisyonu tarafından bunların kendilerini Ankara'ya, savaş divanına götürmekte olan jandarmalar tarafından vuruldukları saptanmıştır.

Vartkes Efendi'ye çeşitli kereler İstanbul'u terk etmesini tavsiye ve hatta kendisine para yardımı vaat ettim. ... Ama gitmedi. Sonradan, İstanbul'daki komite örgütünde yer aldığı için yerini terk etmediği anlaşıldı.

Savaş divanının kararı üzerine sürgünler Diyarbakır'dan geri getirildiler. Bunların, göç ettirme komisyonunda buldukları için, gönderilmelerine engel olmak istedim. Fakat askeri makamlar tarafından yola çıkarılmışlardı.

Hükümetin İcraatı

Vicdansız, ahlaksız ve adi bazı kimseler durumdan kişisel olarak yararlanmak istemişler ve bu gibiler birçok cinayetin işlenmesinde etkin olmuşlardır. Genel valiler ve valiler sorumluluk korkusuyla olayları mümkün olduğu kadar önemsiz göstermeye çalışmış ve kabahati kısmen Kürt halka yüklemişlerdir. Mebusların verdiği bilgiler cidden feci idi. Birçok geceler uyku uyuyamadım. Bir yandan sivil makamlara gereken önlemleri almaları için emir verdim, öte yandan askeri makamlardan suçluları cezalandırmak ve halkı korumak üzere kıtalar göndermelerini şiddetle istedim.

Gerek göç ettirmeler, gerek isyan yüzünden Ermeniler çok kayıp vermişlerdir. Bunu itiraf etmek gerekir. Ancak, Doğu illerindeki Müslümanların da Ermeni vatandaşlarımız yüzünden aynı oranda kayıplara uğradıkları bir olgudur.

Böyle göçen Müslümanlardan altı yüz bin kişi ölmüştür.

Esas olarak askeri bir önlemden başka bir şey olmayan göç ettirme, vicdansız ve karaktersiz insanların elinde bir facia şeklini almıştır, Amacım bu hareketlerin çirkinliğini gizlemek değildir. Yalnızca, bu olaydan dolayı bütün hükümeti ve İttihat ve Terakki Komitesi yönetim merkezini ve bu işle hiç bir ilgisi olmayan üyelerini suçlamanın haksızlık ve keyfi hareket olduğunu söylemek istiyorum.

Ben, gönderilmeleri sırasında Ermenilere yapılan işlemleri tamamıyla itiraf ve olayları oldukları gibi aktarma cesaretini gösterdim. Gerçeği söyleme cesaretini göstermek ve Ermenilerin Müslümanlara yönelik cinayet ve zulümlerini adalete uygun bir biçimde itiraf etmek sırası şimdi karşımızdakilerdedir. ... Bu Jön Türkler arasında Ermenilerin göç ettirilmesine karşı oy vermiş, hatta Ermenilere yapılan zulüm karşısında gözyaşı dökmüş ve buna rağmen Malta'ya gönderilerek orada hapsedilmiş komite üyeleri de vardır.

Rus Belgeleri

Türk Halkına Yapılan Zulümler

Rus Ordusu'nun Dönüşü: Yarbay Tverdo Klebov'un Ermenilerin Rus ihtilalinin başlangıcından Erzurum'un Osmanlı kıtaları tarafından geri alınması tarihi olan 27 Şubat 1918'e kadar Erzurum ve çevresinde Türk halkına yaptıkları hakkındaki notları ...

Öteki Avrupalılara göre Ermenilerle en fazla ilişki kurmuş olan Ruslar, bu halkın uygarlığı ve ahlaki konusunda bambaşka bir kanı edinmiştir. Bunları cimri, açgözlü ve paraya düşkün; başkalarının zararına yaşayan bir halk olarak tanımışlardır. Rus köylüsü bu halkın ruhunu çok iyi biliyordu.

Rus askerlerinin ağızından çok kez şu sözleri işittim:

"Türkler şu Ermenilerin iyi ki hakkından geldiler. Fakat onları tam anlamıyla yok edemediler. Bu işi bir tanesi kalmayacak şekilde yapmaları gerekirdi."

1916 yılında Erzurum'un Rus kıtaları tarafından işgalinden sonra hiçbir Ermeni'nin şehre ya da çevresine yaklaşmasına izin verilmemiştir. ... Ancak ihtilal dolayısıyla bütün bu tedbirler kaldırıldıktan sonra Ermeniler Erzurum ve çevresine saldırmış şehri ve çevresindeki köylerde evleri soymak ve sahiplerini öldürmek gibi cinayetlere başlamışlardır.

Rusların işgali sırasında Rus varlığı Ermenilerin cinayetlerini açıkça işlemelerine engel olmuştur; cinayet ve soygunculuklar karanlıkta yapılmıştır.

Ermeni Cinayetleri

Ermeni örgütlerinin komutanları, cevap olarak, çok ufak bir azınlık oluşturan Ermeniler tarafından işlenen cinayetlerin bütün milletin onurunu lekelemeyeceğini söylediler; makul Ermenilerin, Türklerin geçmişteki baskıcı yönetimine karşı intikam duygularıyla yapılan bu işlemlere engel olmak için mümkün olan her şeyi yapacaklarını ifade ettiler. ... Çeteler tarafından değil, şehrin doktoruyla ordu müteahhitleri tarafından düzenlenen bu kıyımın ... ayrıntılarını, bizzat başkomutan Odişelice'nin ağızından dinledim.

Silahsız ve her türlü savunma aracından yoksun sekiz yüz Türk öldürülmüştür. Ermeniler büyük kuyular kazmış ve oraya götürdükleri zavallı Türkleri hayvanlar gibi boğduktan sonra üst üste içine atmışlardır.

Ermeni Çetelerinin Zulümleri

Erzincan'dan Erzurum'a çekilmekte olan Ermeni çeteleri, yolları üstündeki bütün Müslüman köylerini ve burada oturanları yok etmişlerdir.

Ermenilerin, kadınları da içlerinde olmak üzere, alçak ve barbar bir millet olduğunu söylemiştir. Bir subayın bile saçlarını dimdik eden böyle bir görünüm karşısında eğitim ve öğrenim görmüş genç kızların sevinçten çılgınlaşmalarının, bunların soylarından gelen vahşiliklerinin inkar edilmez bir delili olduğunu da eklemiştir.

Büyük Kıyım

Büyük Erzurum kıyımı 7 Şubat'ta başlamıştır.

Ermenilerin aydın sınıfı bu kısımlara gerçekten engel olabilecek durumda bulunduğundan, vahşete çetelerden çok bu sınıfın katıldığı ve herhalde gerçek sorumluların bunlar olduğu sonucuna varmak gerekiyor. Aşağı sınıf, reislerinin buyruklarına sonuna kadar uyar.

Rus Kafkasya Ordusu, 1917 Ocak ayı ortalarına doğru, başkomutanlıktan ve ordu komutanlığından emir almaksızın, o zamana kadar işgal etmekte olduğu yerleri boşaltarak geri çekilmiştir.

Ordunun dönüşü sonucunda Erzurum'da "Ermeni Askeri Birliği" adını alan bir Ermeni ihtilalci komitesi kurulmuştur.

İttihat ve Terakki Fırkası'na Bağlı Kabineler ve Bu Fırka Üyelerine Karşı Davalar

Teşkilat-ı Mahsusa, birtakım askeri sebeplere dayanmakta idi ve doğrudan doğruya Harbiye Nezareti tarafından oluşturulmuş bir daire olmak bakımından devletin genel müesseselerinden bir dairedir, bir iç şubedir.

Bakanlar, Kanun-ı Esasi'mizin açık hükmüne göre, devletin genel siyasetinden ortaklaşa ve nezaretlerinin işlemlerinden dolayı da ceza yönünden Divan-ı Ali huzurunda sorumludurlar.

"Müvekkillerimiz, mevkileri bakımından ancak Divan-ı Ali'de yargılanabilirler. ... Müvekkillerimizin işlediği öne sürülen suçların niteliği ve kanuni şekli, kararnamenin bir özel paragrafında belirtildiği üzere, müvekkillerimizin görevleri dışında kalan adi suçlardan olduğu varsayılabilecek olsa bile, bu gibi suçların (suçlara ait davaların) görüleceği yer yine yüksek mahkemeniz, Divan-ı Harp değil; olağan mahkemeler olmak gerekir."

Bazı Çürük İddialar

Sıkıyönetimi (idare-i örfiye) tarif ediyor: Kanunların ve mülki nizamların geçici olarak uygulamadan kaldırılmasından ibaret olup, sıkıyönetim altında bulunan yerlerin ne şekilde yönetileceği özel düzenlemeyle belirlenecektir, diyor. ... Kanun-ı Esasi'nin belirtilen maddesinde sıkıyönetimin ihtilal haline özgülenmesi, dış ve iç güvenliğin söz konusu olması, görüşlerimizi tümüyle doğrulayan kanuni belgelerdendir.

Mahkemenin Salahiyeti Meselesi

Mustafa Nazmi Bey (Savcı) - ... Bunun belirlenmesi, atılı suçların memurluk işlerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığının belirlenmesine bağlıdır ve kararnamede ve ithamnamede (iddianamede) iddia olunan suçlar, memurluktan ileri gelmemiştir; umumi merkezde ve umumi merkezin genel toplantısında oluşmuş suçlardan dolaydır. Şu halde, davanın sevki, memurluk görevinden kaynaklandığı yolunda değerlendirmeye uygun değildir.

Birinci Yargılamanın Sonu

Savaş Divanı yargılamalar sonucunda Trabzon, Yozgat, Boğazlıyan cinayetlerinin İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden bulunanlar tarafından düzenlenip gerçekleştirildiği ... Öne sürülen bu işlemler İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri tarafından kişisel olarak yapılmış ya da devlet memurlarına etkide bulunularak yaptırılmıştır.

Suçsuzlar Mahkum Ediliyor

Üçüncü bir ihtimal de, İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinin hükümet memurlarıyla birlikte hareket etmiş olmasıdır. Bu takdirde ise gerek cemiyet ve gerek hükümet üyelerinden, işledikleri cinayetlerden dolayı birlikte hesap sorulması ve bunların mahkum edilmeleri gerekir. Buna karşılık mahkum edilen kabine üyeleri arasında Ermenilerin göç ettirilmesi sırasında Suriye'de bulunan ve dolayısıyla bu işlerle hiçbir ilgisi bulunmayan Bahriye Nazırı Cemal Paşa da vardır. Kendisine Ermeni cemaatler, o bölgelere gönderilen Ermeni göçmenlere iyi davrandığından dolayı birçok kez teşekkürlerini bildirmişlerdir.

Maarif Nazırı Doktor Nazım Bey, Mütareke'den ancak üç ay kadar önce kabineye girmiş ve kabinenin göç ettirme dolayısıyla aldığı önlemlere hiçbir biçimde katılmamıştır. Bu noktalar hiç göz önüne alınmadığı için, Savaş Divanı'nın, adları kendisine bildirilmiş olan kimseleri, hiçbir kanıt aranmaksızın, doğrudan doğruya ölüme mahkum ettiği anlaşılıyor.

Dış Siyasetten Sorumlu Olanlar

Dış siyasetten doğrudan doğruya Sadrazam ve Hariciye Nazırı sorumludurlar. O sırada her iki görevi de Said Paşa aynı zamanda üzerine almıştı. Eğer o görüşte değildiyse, üç ay sonra savaş kaçınılmaz bir durum aldığı zaman niçin istifa etmedi? Çekilmediğine göre onun da savaşa katılma gereğine inandığını kabul etmek gerekir.

İdam İçin Öne Sürülen Delil

Savaş, nazırlar kurulunun kararı olmadan ilan edildiğinden, nazırlardan Cavit Bey, Mahmut Paşa, Oskan Efendi ve Elbistani (El-Bustani) Efendi istifalarını vermişlerdi.

Sadrazam uzun tereddütler ve sürekli görüşmelerden sonra nazırlar kurulunda, herkese ve açıkça savaşa katılmaya karar verildiğini bildirdiği zaman, aksi görüşte olanlar Kanun-i Esasi gereğince istifalarını verdiler. Sadrazam, kabinesini tamamladıktan sonra sorumlu nazırlar kurulunun kararı üzerine hükümetin programı ilan edildi ve savaş ilanı ilgili makamlara bildirildi.

"Tahrif" Edilen Olaylar

Şehremini (Belediye Başkanı) ... Kemal Bey, komitenin merkezi yönetiminin yetkili temsilcisi sıfatıyla, çeşitli loncalarla sıkı bir ilişki içindeydi.

Ekmek satışından, tutarını bu anda hatırlayamadığım pek büyük bir kazanç elde edilmiştir. Sözgelimi 57 paraya satılması gereken bir ekmeğin, 2 paralık sikkeler bulunmadığından bu fiyata satılmadığı gibi, 55 paraya da satılmayacağı için 60 paraya satılmıştır. Bu satışlardan büyük tutarlar elde edilmiştir. İlgili kişiler sahipsiz olan bu parayı bir yandan iktisadi hayat canlandırılacak, öte yandan halkın hayati ihtiyaçları ucuzlatılacak şekilde harcamayı düşünmüşlerdir. Bunun içindir ki, özel sermayelerle şirketler kurulmuş ve sahipsiz olan bu para da, sonradan elde edilecek kazançlarla bir İslam Bankası için anapara sağlamak amacıyla bu şirketlere yatırılmıştır.

Sina Akşin'e göre "1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nin kararı üzerine bütün şer'îye mahkemeleri Meşihat'tan (Şeyhülislamlık) ayrılıp Adliye Nezareti'ne bağlandı. Şüphesiz ki bu, laikleşme yönünde çok önemli bir adımdı ve İttihat ve Terakki'nin çağdaş, burjuva zihniyetinin bir sonucuydu. Yalnız şuna işaret etmek gerekir ki, işin bu yönü denli, bu davranışta kapitülasyon düzeninden kurtulmak çabasını da hesaba katmak gerekir. Zira ülkede din mahkemeleri devam ettikçe, Avrupalıların bunu ileri sürerek Türk mahkemelerinin yetkisine itiraz etmeleri kolaylaşıyordu."